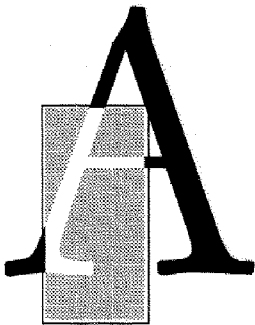

AUGUST RAFANELL

EL LLEMOsinisme VALENCIÀ A LA DARRERIA DEL SEGLE XIX

profitant l'avinentesa d'aquest Simposi, se m'ha demanat que parli de la història del llemosinisme lingüístic a la València del dinou. Crec, francament, que la sola pretensió de sintetitzar aquest segle en l'espai que tinc assignat fóra excessiva. Primer, perquè les abundants referències al *llemosí* 'valencià' espargides al llarg del vuitcents no cobreixen una superfície homogènia. I, en segon lloc, perquè tendeixo a pensar que només podem parlar d'un *llemosinisme valencià*, privatiu i característic, situant-nos en una parcel·la d'aquesta època. La resta d'al·lusions al *llemosí* que circulen per la València del segle passat participen d'un llemosinisme general a tots els territoris de llengua catalana. A la història global del llemosinisme, doncs.

Vist aquest panorama, el tema que vull tractar ara no passa de ser una historieta, més o menys autònoma, dintre d'un conjunt discursiu que va recórrer pràcticament tota la cronologia de les idees lingüístiques dels països catalans fins a ben bé els nostres dies. Una història minúscula que, a pesar de la seva curta durada, va desencadenar l'episodi més controvertit del llemosinisme català de tots els temps.

Entrats en la dècada dels 50, els suports que a la primera meitat del dinou encara podien "explicar" vagament la utilització del concepte *llemosí* van entrar en crisi, i en un descrèdit generalitzat. Al Principat i a les Balears, si més no. Hem de registrar dues aportacions fonamentals que determinaren aquesta desarticulació: les dels fillollegs Antoni de Bofarull i Manuel Milà Fontanals. I, subsidiàriament, l'erecció, des de Barcelona, d'una plataforma a la qual no li calia el *llemosí* 'català' pel fet que ja

disposava d'uns referents propis, nacionals i nacionalitzadors. Em refereixo als Jocs Florals establerts al 1859 i prosseguits amb èxit a còpia d'aportacions bàsicament catalanes, i també ocasionalment valencianes i balears.

El cert és que, d'ençà dels seixanta, molts intel·lectuals catalans veuran el llemosinisme com un pecat de joventut, fruit de la candidesa d'uns temps en què la Renaixença encara no s'havia estructurat orgànicament. Pel que toca als valencians, l'evolució va ser ben altra: I això que no ens consta que es produís cap reclusió intel·lectual del País Valencià, cap aïllament sobtat respecte a la Catalunya o a les Balears de l'època que pogués generar una via autònoma. La perpetuació i la crescuda del llemosinisme entre els valencians de la segona meitat del segle XIX em sembla que s'ha d'explicar d'una altra manera: o sigui, a partir de l'especial atenció que van prestar les capes cultes del Sud en el moviment de la Renaixença catalana. I les subsegüents precaucions que es van desfermar entre les files d'aquest col·lectiu, i per extensió, de la *landed gentry* valenciana en bloc. Partint d'aquesta premissa, el llemosinisme que penso sintetitzar en aquesta comunicació no apareixerà tant com un discurs d'afirmació, sinó més aviat com una ideologia bàsicament dissuasòria. En termes clàssics: com a ideologia *tout court*.

En un estudi indispensable, Alfons Cucó ja va fer veure com l'abandó del llemosinisme (del lingüístic i també del "cultural") per part dels intel·lectuals catalans va determinar, en línies generals, un canvi en les relacions entre la Renaixença catalana i la valenciana. Segons Cucó, "quan els intel·lectuals del Principat començaren a impugnar l'abstrusa teoria llemosinista, els felibres valencians adoptaren sobtadament una actitud defensiva" (1971: 16). Les implicacions d'una suspicàcia regional com aquesta foren múltiples i molt complexes, i en última instància estigueren relacionades —com constata el mateix Cucó— amb la particular dinàmica social i ideològica del País Valencià durant el període de la Restauració.

Per un costat, va continuar subsistint un llemosinisme populista, tributari —per dir-ho de pressa— de les proclames lleugeres d'*El Mole* i similars. Una mostra: a l'any 1862 el poeta i gasetiller Jaume Peyró Dauder publicà a la revista *El Tio Nelo* el conegut article "El dialecte valensià", on reflectia la versió que des de l'apitxat (des de la *consciència apitxada*) es podia tenir de l'arcaic *llemosí*. Aquesta llengua hi apareix en qualitat d'"agüela o visagüela del valensià c-ara parlem". El criteri diguem-ne "filològic" de Peyró és diferent del que havia manifestat, poso per cas, Bonilla a les pàgines d'*El Mole*. Més i tot: dista substancialment de la tradició —encetada ja d'abans de Carles Ros— que entenia el valencià com el més depurat dels dialectes llemosins. Les modificacions sofertes pel valencià, en opinió de Peyró, no són precisament mostres de l'elegància d'aquest idioma. Cal esporgar la llengua actual per a trobar-hi rastres de l'antiga dignitat; d'una *llengua llemosina* que "se n'anà" (PEYRÓ 1862).

Però la principal embranzida del llemosinisme d'aquesta segona meitat del dinou valencià la va donar un nom: Teodor Llorente. El paper d'aquest patrici dins del

montatge renaixentista ha estat sospesat per diverses monografies, a les quals remeto (Llorente 1983: 19-83; Guarner 1985). El llemosinisme que va activar Llorente revela el caràcter hegemònic del sector més retardatari de la cultura valenciana de la Restauració; de la burgesia agrària que es va afanyar a capitalitzar el projecte ideològic de tot el país. Es fa imprescindible, doncs, que llegim l'evolució passatista, panegírica i apolítica —en una paraula: anti-restauradora— de la Renaixença al País Valencià servint-nos *també* del concurs decisiu del *llemosí* com a element de distracció: com a *no man's land* que defugia el nom de la llengua. I com a senyal de diferencialitat respecte al procés paral·lel viscut a Catalunya (Cucó 1977: 71).

Ricard Blasco ha fixat els límits que Llorente va imposar al concepte recolzant en l'oposició *llemosí/llenguatge vulgar* (Blasco 1988: 44). Certament, aquesta esdevindrà una dicotomia recursiva en tots els textos llorentins evocadors de l'antiga unitat lingüística de les terres catalanes. A l'any 1864, Teodor Llorente va publicar al *Diario de Barcelona* la poesia "València i Barcelona" en què es presentava com "lo trobador que encara guarda l'antic parlar", idioma que inseria "al vell tronc llemosí" (Llorente 1983: 299). No queda clar si aquest parlar antic és conservat pel poeta en qualitat de "trobador" o en qualitat de valencià, és a dir, en qualitat de valencianoparlant. Sigui com sigui, en els versos llorentins d'aquesta primera etapa, el terme (com a substantiu o en funció adjectival) apareixerà proximitat (Llorente 1983: 230, 302 i 307).

Però el llemosinisme de Teodor Llorente no es limitarà a la figuració lírica. És justament en els seus articles periodístics on aquest llemosinisme pretén polemitzar. On, per tant, té un pes més específic. En un escrit a *La Opinión* del 19 de setembre de 1865 el patriarca valencià parlava genèricament d'una "literatura *lemosina*, como decimos nosotros, y *catalana*, como quieren nuestros vecinos de allende el Ebro" (Simbor 1988: 37). Al 1868 escrivia a *Las Provincias* una ressenya de la festa de germanor que havia tingut lloc durant els primers dies de maig a Barcelona, i en la qual havien participat poetes d'arreu de les terres occitano-catalanes. Llorente hi deia que l'encontre havia reunit "no sólo a los poetas que en España cultivan lo que aquí se llama la *lengua catalana*, y a la que se nos permitirá a los valencianos apellidar *lemosina*, como a nuestros hermanos de Francia, a los ilustres representantes de la restauración provenzal" (Llorente 1932: 29).

¿Que potser Llorente creia que els felibres occitans en deien també *lemosina*, de la "llengua comuna"? Més aviat s'ho hauria volgut creure, això. Perquè la realitat era ben distinta. I ell, en el fons, ho sabia. La prova és que, al mateix any 1868, en una carta col·lectiva adreçada a Frederic Mistral i signada per Vicent Venceslau Querol i Rafael Ferrer Bigné, a més de Llorente, es parlava, cautelament, de "lo vièi parlar roman" i de "la materna llengua d'oc"; en cap cas de *llemosí* (Martí Adell 1989: 85). Aquest designador se suposava confinat, doncs, a una rigorosa circulació interna.

En una nova crònica referida a la festa de Barcelona de 1868, Llorente va parlar de "nuestra patria *lemosina*" (Llorente Falcó 1932:31),¹ d'una pàtria concretada ara en els límits hispànics, i entre els literats més prestigiosos de la qual calia comptar

(1) La fórmula "pàtria llemosina" no era original de Llorente; ja l'havia posada en circulació abans Víctor Balaguer, justament en un poema presentat als Jocs Florals de València de 1859 (1868: 230).

amb Marià Aguiló, Joaquim Rubió i Jacint Verdaguer. Encara en aquest mateix any de 1868, Llorente va contestar unes impugnacions al *llemosí* 'valencià' fetes per Víctor Balaguer des de *La Montaña de Montserrat*, argumentant que, malgrat que *llemosí* era un nom científicament inacceptable, l'ús l'havia convertit en l'únic vàlid per a la "matriz". Després d'exposar que l'onomàstic *català* no seria mai admès pels valencians i els mallorquins perquè significava una "supremacia" intolerable, Llorente clamava per la "necesidad ... de que exista otro nombre que comprenda los tres dialectos de la lengua común que se habla desde los Pirineos hasta Elche". I per a això no calia inventar res: ja hi havia la *llengua llemosina* "admitida y sancionada por los principales escritores y por el uso vulgar" (MONLLEÓ PERIS 1984).

Però potser el testimoni més diàfan de l'evolució defensiva d'aquest concepte en Llorente el tenim en una recensió apareguda a *Las Provincias* del mes d'octubre de 1875. Llorente hi glossava el discurs d'ingrés de Balaguer a l'Acadèmia de la Història. En tocar la qüestió del nom de la llengua, el comentari del patrici valencià resulta definitiu:

Los catalanes quieren dar este nombre [de *llengua catalana*] al conjunto de la literatura "de oc" en España, comprendiendo las tres ramas: catalana propiamente dicha, valenciana y balear. Los valencianos no nos resignamos fácilmente a esa denominación, por no haber sido Cataluña nombre genérico de estos antiguos estados, y sostenemos la antigua denominación de lengua y literatura "lemosina". Varias veces se ha discutido esta cuestión sin haber podido llegar a un acuerdo.²

He comentat adés el discurs ambigu de Llorente pel que toca al *llemosí*, que feia que el poeta valencià tendís a utilitzar aquest terme sobretot dins d'un circuit intern – o sigui, en l'àmbit dels països catalans o hispànics en general –, no pas fora. O no tant fora. Fóra bo de comptar amb les cartes, de moment inèdites, que Llorente va adreçar a Mistral o als altres felibres per tal de contrastar-ne el to. Pel que fa a la correspondència dels poetes occitans amb Llorente, editada parcialment pel fill d'aquest, Teodor Llorente Falcó, sí que percebem una nomenclatura ben singular. Així, en una lletra de Mistral datada al 1878, el *capolièr* de Malhano comentava a Llorente la unitat dels països d'oc, o sigui de la "terra lemosina" (Llorente Falcó 1932: 98). Un exemple encara més evident d'aquesta *adequatio* dels provençals a la "fraseologia valenciana" el trobem en el majoral del Consistori d'Avinyó Victor Lieutaud. En una carta tramesa a Llorente al febrer de 1882, aquest felibre mostrava la seva adhesió al moviment renaixentista hispànic apel·lant als "poètes limousins de vos provinces de Valence, Alicante et Castellon de la Plana", i també als "limousins" de les Balears, Lleida, Tarragona i Girona (Llorente Falcó 1932: 127).

Fins el mateix Mistral va exhibir un eclecticisme semblant al de Lieutaud en una carta a Llorente de 1903 on parlava de la "langue que nous est commune à tous sous

(2) *Las Provincias* (27 d'octubre de 1875); també *apud* BLASCO 1988: 47.

les noms de limousin, de catalan et de provençal” (Llorente Falcó 1932: 127). I en una glossa a la mort del poeta de València, de l’any 1911, on Mistral es refereix a “la poésie de notre langue d’oc, valencienne, limousine, catalane” (Llorente Falcó 1932: 175). Si tenim en compte que Mistral no va fer servir mai la forma *llemosí* com a sinònim ple de *llengua d’oc*, cal interpretar la col·lació d’una “llengua valenciana” amb una de “llemosina” com una mera concessió a la sensibilitat onomàstica de Llorente: com un pleonasme de compromís.

Al 1887 Teodor Llorente va editar a Barcelona un parell de volums dedicats a la història de València. Em sembla que les breus al·lusions a l’idioma que hi fa aparèixer tenen un gran interès, ja que es desmarquen tant del caient felibrista de la seva obra lírica com de la ressenya periodística, sempre peremptòria i més aviat circumstancial. Significativament, en aquests volums trobem força diluït el llemosinisme recelós de l’obra anterior. Llorente hi parla d’una “literatura catalana trasplantada a sus verjeles por los conquistadores” (1887: 28). I la nota no és pas esporàdica. L’ascendent català en cap cas no és qüestionat per Llorente, per al qual “los industriales catalanes constituyeron el núcleo de la población y dieron su idioma a la capital y a la mayor parte del Reino” (Llorente 1887: 118). Això no obstant, Llorente s’havia d’avenir als cànons de la historiografia tradicional, d’aquí que parli de “la influencia poderosa de la corte del rey don Jaime, cuya lengua favorita era la provenzal catalana” (Llorente 1887:119). Curiosament, no pas la *llemosina*, com convenia la pràctica totalitat de la bibliografia valenciana, de Beuter a Vicent Boix. Cal tenir en compte que les aportacions que, posteriorment, Llorente va fer al tema ja no es van separar d’aquesta línia (Duran 1936: 55; Llorente Falcó 1936: 257).

S’ha parlat sovint de la presència hegemònica de Llorente en l’escena de la cultura a la València de 1859 a 1874. Amb tot, durant aquest període hi ha un cert llemosinisme valencià que no respon, almenys de forma perceptible, a les consignes del patriarca de la Renaixença; hi ha un llemosinisme que subsisteix al marge del jocfloralisme oficial. El cas de l’arxiver Pere Vignau Ballester, per exemple. Al 1865 aquest erudit va publicar a Madrid *La lengua de los trovadores*. En l’apartat que dedica al nom de la llengua convencional dels trobadors, Vignau diu que ha optat per “llemosín-provenzal” a fi d’abraçar les dues varietats principals d’aquest idioma; o sigui, el que Milà designà com a gal·lo-meridional (pròpiament: el provençal) i el català, “que creemos –escriu Vignau– que se expresa mejor con la palabra *llemosina*, después que el catalán ha pasado a ser uno de los muchos dialectos en que se subdividió aquel idioma”(1865: XV). La postil·la de Milà no es va fer pregar (Milà y Fontanals 1893: 183).

Cap al 1874, les idees disperses sobre el *llemosí* ‘valencià’ es van aglutinar, per primera vegada, en una revista, i més en concret al voltant del seu director. Efectivament: aquest any Carmel Navarro Llombart, més conegut pel pseudònim de Constantí Llombart, va fundar *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*. Prenent com a model la

capçalera del *Calendari català* de Pelagi Briz, *Lo Rat-Penat* aspirava de comptar “ab la distinguida colaboració dels més reputats escriptors de València, de Catalunya y de les Illes Balears”. Així, veiem com el llemosinisme de Llombart va néixer delimitat als països catalans, defugint tàcitament el mistralisme panoccitanista del primer Llorente.

De fet, a l'any 1872 Llombart ja havia donat un indicati del seu llemosinisme referencial en compilar una miscel·lània poètica sota el títol d'*Epigrames llemosins*. Aquest recull incloïa creacions d'uns poetes tan poc suspectes d'arcaisme com Vicent Garcia, Pitarra o Rossend Arús, entre d'altres. Al pròleg del volum, Llombart feia un exaltat elogi de la “llengua dels avis” valent-se de les habituals referències al patrimoni literari. Quant a la unitat del *llemosí*, hi ha un moment en què parla de l'exemple que donen els catalans, que ho publiquen tot en llengua catalana, “que en el fondo és la mateixa valenciana i mallorquina, ja que, com tots sabem, són totes les tres filles d'una mateixa mare llemosina” (Llombart 1872: VIII-XIX).

Però no és fins a l'aparició del *Calendari llemosí*, al 1876, que va prendre forma la doctrina llombartiana sobre el nom de l'idioma dels valencians. Ja en aquest primer número es va produir una de les polèmiques més interessants que s'han suscitat mai entre valencians i catalans sobre el nom de la llengua comuna. El detonant va venir servit des de les pàgines del *Calendari Català* de 1876. L'escriptor de Gràcia Antoni Careta Vidal hi va escriure un article de fons sobre la fundació a València, aquell mateix any, de la societat Los fills de la Morta Viva, precursora de *Lo Rat Penat* i ègida del *Calendari llemosí*. En aquest text, Careta recriminava a Llombart l'ús que feia de *llemosí*, i es preguntava: “¿a què obeeix tal innovació? ¿Serà esperit de rebetllia a son origen [dels valencians]?”. L'interrogant no era del tot retòric. Careta no podia concebre que els renaixentistes valencians exalcessin la unitat de l'idioma i que alhora recorressin al que, per ell, era un nom foraster: estranger. La conclusió de Careta era apodíctica: “No's cerquen noms estranys quan existeix lo propi. Llengua *llemosina* no vol dir més que la llengua parlada a Limoges (França) y que no és, ni [ha] estat, ni serà may la llengua catalana que's parla aquí y, més o menys adulterada, a València y a Mallorca” (Careta 1875: 9-10).

La resposta de Constantí Llombart a aquest escrit de Careta va aparèixer a les pàgines del *Calendari llemosí* de 1876. Llombart s'agafa a les darreres paraules de l'escrit de Careta, segons les quals el *llemosí* és un dialecte parlat a França i no té res a veure amb el valencià. No s'entreté a rebatre-les, però. Tot seguit justifica l'opció onomàstica presa per *Lo Rat-Penat* “per a no donar motiu a rivalitats entre los pobles que parlen nostra llengua”. Una llengua que encara és vista com a filla de Llemotges. Però una llengua única, tanmateix.

En opinió de Joan Fuster, en aquesta polèmica “les presumptes “rivalitats” —els particularismes—, doncs, només incidiren en lo *calificatiu*” (Fuster 1962). És cert: a la base de la controvèrsia de Llombart amb Careta no hi trobem sinó una elemental

qüestió de noms. La genealogia provençal de l'idioma és esmentada lateralment pel polemista valencià, i encara amb l'única finalitat de justificar de totes passades la forma *llemosí*. D'altra banda, la "pàtria llemosina" de Víctor Balaguer experimenta, al text de Llombart, una readaptació singular. Com que, per aquest autor, el *llemosí* només perviu als territoris hispànics, cal excloure d'aquesta "pàtria" la Provença i les zones adjacents amb què havia pensat Balaguer en el seu celebrat poema. El recurs de Llombart és, aquí més que mai, sinecdòquic: *totum pro parte*. El *llemosí* general –ja liquidat– és pres pel *llemosí* viu i particular dels països catalans. L'operació devia ser ben calculada, i no crec pas que l'hàgim de minimitzar escudant-nos en l'"autodidactisme" i en les "llacunes" que se solen imputar a Llombart (Sánchez Guarnier 1985: 53-55).

El debat entre els llemosinistes valencians i els catalans "mortificats", en paraules de Careta, per aquest designador impropri no va continuar a les pàgines del *Calendari llemosí*. La sang no va arribar mai al riu, i aquesta polèmica al voltant del nom de l'idioma no va trencar la receptivitat de l'anuari de Llombart de cara a les col·laboracions provinents del Principat. Fins i tot a la revista de 1877, el mateix Careta Vidal hi va arribar a publicar una narració curta.³

També al 1877 Vicent Venceslau Querol va donar a les premses la compilació de la seva obra poètica. El llibre acabava amb un apartat titulat *Rimas catalanas*, que precisament contenia les tres úniques composicions valencianes de Querol. Lluís Guarnier ha qualificat d'"escarotament" l'actitud contrariada que va adoptar Llombart des de les planes del *Calendari* de 1878 davant de l'epítet "catalanas" (Querol 1980: 38-39). Llombart no podia comprendre com un poeta "tan amant sempre de València ha tingut l'estrany capritjo de titular-ne *Rimas catalanas* les tres úniques poesies llemosines".⁴

En aquest mateix número del *Calendari*, el gramàtic barceloní Ignasi Farré Carrió va publicar un article bastant extens sobre la "llengua catalana". Farré hi parlava de les dues branques del català –la valenciana i la mallorquina (*sic*)– i recordava que van ser catalans els conquistadors de Mallorca i de València, cosa que acabà determinant "la gradual formació de las parlas avuy conegudas ab los noms de valenciana y mallorquina" (FARRÉ Y CARRIÓ 1877: 51). Ni *llemosí* ni Llemotges de França, sinó "llengua catalana" i variants.

La veritat és que Llombart no degué garbellar massa els continguts dels articles que es presentaven al seu almanac. Quan, al cap d'un temps, un Llorente displicent comentava que, per a emplenar les seves pàgines, a *Lo Rat-Penat* "se aceptava todo, bueno, mediano y menos que mediano con tal que estuviese escrito en valenciano".⁵ segurament pensava en la inhàbil capacitat censora de Llombart, en el seu escàs "criteri editorial". Tan escàs, certament, que tots els catalans que van publicar alguna cosa al *Calendari llemosí* (no en van ser gaires, tot sigui dit) van prescindir sistemàticament del gentilici tan ardorosament propugnat pel director.⁶

(3) Veg. A. Careta i Vidal, "La mixeta", *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí corresponent al any 1877*, València 1876, ps. 108-111.

(4) *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí corresponent al any 1878*, València 1877, p. 13. Uns judicis molt semblants són expressats per Llombart a *Los fills de la Morta-Viva* (1879: 378).

(5) *Revista de Valencia* (1 de febrer de 1881), p. 198.

(6) L'única excepció que hi he sabut trobar és la de la poetessa catalana Encarnació de Palau de Vall-llosera, que va escriure un poema tirant a horrible a la memòria de la també poetessa Maria Josepa Massanés. En destaco uns versos: "¡Salve, Madona, noble Regina/dels trovadors/que actius conrèuan la llemosina/parla dels cors..." (*Calendari llemosí corresponent al any 1880*, València 1879, p. 38).

El 31 de juliol de 1878 la llavor sembrada per Llombart des del *Calendari llemosí* va germinar amb la fundació de la societat Lo Rat Penat. Ricard Blasco ha considerat aquest esdeveniment com el punt culminant del llemosinisme (1988: 48). L'apreciació no és gens emfàtica. Molts dels papers al·lusius a l'establiment de la nova organització van passar preceptivament pel *llemosí*; és a dir, pel sedàs terminològic de Constantí Llombart. Sens dubte, la més vistosa de totes aquestes proclames aparegué en el discurs que pronuncià el mateix Llombart en la sessió inaugural de la institució sota l'inefable títol d'*Excel·lències de la llengua llemosina*.

Abans que res, aquest autor es confessà "lo darrer dels entusiastes admiradors de la llengua d'oc" (Llombart 1878: 8). Llombart es va servir tot sovint de la imatge de l'extinció imminent, de l'etapa terminal en què, segons ell, es trobava subsumida la literatura en vernacle. D'aquí la metàfora, sempre recurrent en la seva obra, de la Morta-Viva (veg. Rossend Arqués 1989). *El llemosí* (el valencià literari) es debatia, d'aquesta manera, entre la subsistència i l'anihilació. Per això convenia afirmar que "no és morta nostra expresiva llengua llemosina, com los seus malhavrats inimichs semblaba desijaben, gràcies als generosos esforços de nostres germans de Catalunya y les Illes Mallorques, esforços generosos que de hui en avant debem nosaltres ab tot fervor imitar" (1878: 11).

Com veiem, Llombart proposa la generalització del designador *llemosí*, tot i que ell mateix és conscient que aquest onomàstic resulta totalment arbitrari. És un element de pacificació, o, com dirà unes dècades després Gaetà Huguet, un "camp neutral".⁷ De fet, Llombart no s'està de constatar que "aquella mateixa noble llengua llemosina" als temps de la fundació del Regne era "apel·lada ... del país o valenciana". (1878:12). A diferència dels testimonis que he anat seleccionant fins ara, el criteri de Llombart ignora la tradició onomàstica del país, i la reformula aleatòriament.⁸ O la menysté, ja que tot al llarg de les *Excel·lències* gairebé no explota la gran quantitat de noms il·lustres que haurien pogut donar crèdit a la seva opció. Cita Martí de Vicianà, és cert. Però dedica la major part del seu parlament a plagiar el pròleg d'Agustí Sales al *Diccionario* de Carles Ros. En copia els fragments més representatius: al peu de la lletra. I seguidament repassa la nòmina d'autors que haurien de constituir una "Biblioteca Llemosina", resseguint el projecte que havia suggerit, a mitjan XVIII, fra Lluís Galiana. El *llemosí* era un concepte tan genèric que, a l'hora de referir-se als particularismes del valencià, Llombart va haver de recórrer a la "llengua llemosino-valenciana" de Ros. (1878: 20)

A la festa dels Jocs Florals de Lo Rat Penat de l'any 1878 l'erudit Lluís Tramoyeres va ser guardonat amb una ploma d'argent per un assaig panoràmic titulat *La lliteratura llemosina dins lo progrés provincial*. D'entrada, Tramoyeres hi justificava, en una nota al peu, l'opció onomàstica d'aquest títol, relacionant-la amb el cartell dels Jocs que demanava un escrit sobre la "profitosa influència que la restauració de la lliteratura llemosina puga tindre en lo progrés provincial, sens perjudici del nacional". Tramoyeres es va limitar, doncs, a atènyer-se a les bases del premi. No obstant

(7) Veg. l'article "Els valencians i valencianistes de Castelló", *Las Provincias* (11 de juny de 1914), p. 6 (citat a RAMOS ALFARÍN 1989: 151). Cf. amb un comentari molt semblant de Lluís Revest (1930: 13).

(8) Hi ha un exemple palmari d'aquesta idea en la citació modificada del *Quixot* on, segons Llombart, "Cervantes digué que "rònegament ab la portuguesa pot acomparar-se nostra graciosa parla llemosina en lo tocant a dolça y agradable"" (*Ibid.*, p. 21).

això, va completar aquesta nòtula inicial manifestant la seva disconformitat amb la "classificació" disposada en el cartell. *Llemosí*, segons Tramoyeres, solament es podia aplicar a la diacronia. Fer-ne l'extrapolació a l'actualitat era un error.⁹

No deixa de sorprendre que Llombart s'avingués a publicar íntegrament l'assaig de Tramoyeres a l'encapçalament de *Los fills de la Morta-Viva* sense esporgar-ne aquesta nota insidiosa. Una nota que impugnava completament l'actualització de *Llemosí* reclamada –i imposada– per Llombart, primer des del *Calendari* i després en el seu famós discurs fundacional. ¿Cal relacionar aquesta tímida contesta de Tramoyeres al llemosinisme institucional amb les paraules que, al 1879, adreçava Milà a Chabaneau segons les quals "no todos" els valencians havien admès el *llemosí* patrimonial? (Nicolau d'Oliver 1932: 355-356). Potser sí.

També de 1879 és l'article "La llengua d'oc", que va publicar Josep d'Orga al *Calendari llemosí*. Aquest text va aparèixer escrit en un valencià pretesament occitanitzant. Una actitud idiomàtica que d'Orga no solament va practicar en aquesta ocasió.¹⁰ Sembla que aquest autor també va endreçar una crestomatia de la llengua llemosina que no va arribar a veure la llum. Serrano Morales en dona notícia: *Fraseologia per facilitar a llegir y scriure lo llemosí de l'any 1300 fins a vuy. Recapitulació de varis autors feyta per Joseph de Orga*. Segons Serrano, el vocabulari era datat al setembre de 1878, constava de 28 pàgines i se n'havien d'editar dos-cents exemplars. (Serrano Morales 1898-1899: 428-429; veg. Ribelles Comín 1978: 431-432). Hem de suposar que aquest volumet devia incloure uns rudiments del sistema ortogràfic i gramatical que d'Orga va posar en solfa en les seves composicions "llemosines".

A l'any 1880 Constantí Llombart va guanyar l'Abella d'Or dels Jocs Florals de València per un *Ensayo de ortografía lemosino-valenciana*. Aquest opuscle va ser reproduït a l'encapçalament de l'edició de 1887 del *Diccionario valenciano-castellano*, obra de Josep Escrig corregida i augmentada pel mateix Llombart. A la dedicatòria d'aquest treball es dona una classificació d'una certa importància. Llombart hi diu que s'ha d'establir una doble divisió de *lloc* i de *temps* per tal de poder determinar la llengua que es vol normativitzar. I, pel que fa a la fixació diatòpica, subratlla que el qualificatiu genèric de *llemosí* implica un "lemosino-catalán", un "lemosino-mallorquín" i un "lemosino-valenciano" particulars. Amb la preservació de l'additament *lemosín*, creu Llombart,

obtendríanse las consigüentes ventajas de facilitar en mucho la unificación de nuestra lengua, pudiendo, por otra parte, desarrollarse autónómicamente cada una de por sí, evitándose quizás mezquinos recelos o antagonismos que entre sus cultivadores pudieran algún día suscitarse (Llombart 1887: XVII).

El paral·lelisme amb les afirmacions del *Calendari llemosí* de 1876 salta a la vista. Els "recelos" són l'element que, en darrer terme, decanta les idees onomàstiques de Llombart. Tot i que l'autor no vulgui reconèixer-ho, i ens parli en potencial: d'uns

(9) Transcrit com a pòrtic a Llombart 1879: IX, n. 2.

(10) Al *Calendari llemosí* de 1878 Josep d'Orga va editar un "Plany a la Mare de Déu" subtitulat "Imitació llemosina". En reproduceixo una estrofa (p. 54):

"Leurs peccats de l'home
[ingrat,
dempres d'haber-lo açotat,
l'enclavaren scarnit.
Ja l'han vist, acongoixada,
y de pesar esglayada,
rendre al Pare lo sperit."

D'Orga tenia un precedent en Artur Usera, que al *Calendari llemosí* de 1877 va publicar "Yo t'am (llemosí antic)", poema que no és sinó una simple adaptació arcaïtzant de la *Cançó* de Joan Timoneda que comença amb el vers "Bella de vós só amorós..." (veg. *Calendari... 1877*, ps. 77-78).

recels que “pudieran algún día suscitarse”. D’aquesta manera, Llombart pretén fer passar el que és una intuïció defensiva per una convicció plenament assumida.

En aquesta distribució espacial del *llemosí* també hem de valorar l’absència d’un “lemosino-provençal” o similars. Ja ho havíem detectat més amunt: el *llemosí* de Llombart –segurament més que no pas el de cap altre personatge del moment– es troba engalzat en l’àmbit precís d’una innominada llengua catalana.

La segona part de la divisió apuntada per Llombart toca la distribució diacrònica de l’idioma. Partint de la base que el llenguatge és en constant transformació a causa del pas del temps, l’autor de l’*Ensayo* disposa tres tipus o registres idiomàtics diferents per al cas valencià: un que anomena “lemosín arcaico”, un altre “lemosín literario” i finalment un “dialecto valenciano, especie de *caló*, corruptela de nuestra lengua valenciana, y que hoy ordinariamente usamos” (1887: XVII).

Deixo de banda la valoració que fa Llombart del “valencià que ara es parla”, conceptuat obertament com a jargó. La distància en relació amb el *llemosí*, ja sigui l’arcaic o el literari, determinava aquest criteri. Quin era el codi normatiu que proposava Llombart? Entre un valencià dialectalitzant i deturpat i un *llemosí* rovellat i inintel·ligible hi havia un *primus inter pares*, “un lenguaje lemosín culto que podría utilizarse para todo género de creaciones literarias”, com s’havia esdevingut –diu textualment Llombart– amb el català al Principat (1887: XVIII). Per tant, Llombart traça un punt d’unió entre dues sensibilitats que, tot i servir-se del designador *llemosí*, no eren arcaïstes; o sigui: no eren llemosinistes a l’estil, per a entendre’ns, d’un Llorente o –per descomptat– d’un Josep d’Orga.

Una obra fonamental en la historiografia valenciana del XIX és l’edició de les *Décadas* de Gaspar Escolano que Joan Baptista Perales va publicar a l’any 1880. A més de reimprimir amb notes els dos volums siscentistes, Perales va completar el d’Escolano des de 1285 fins a la contemporaneïtat. Aquest tercer volum conté un capítol específic dedicat a la “Formación de la lengua valenciana” en què el curador posa especial atenció en l’origen occità de l’idioma implantat per Jaume I a les terres del Sud. Això no obstant, Perales matisa que la llengua de la repoblació “ya no puede llamarse sino catalana” perquè “los catalanes la crearon” (Perales 1880: 53). La contundència d’aquestes paraules és insòlita a l’època, i crec que ens situa aquest autor com un dels primers –si no el primer– a dir clarament, des de la València de la segona meitat del 800, que el vernacle de l’antic Regne *ha de ser anomenat llengua catalana*, sense circumloquis accessoris. Aquesta important notícia ha passat per ull als estudiosos del període; curiosament, a la llarga glossa de la bibliografia d’aquest historiador que figura *Los fills de la Morta-Viva* Llombart evità qualsevol comentari sobre l’“heterodòxia” de Perales. D’un Perales que no em consta que estigués especialment vinculat a Lo Rat Penat, i que, a més, va haver de trobar editor a Madrid (Llombart 1879: 540).

Les paraules de Perales són, doncs, un primer indici, important però encara irrisori, del trencament amb els dictats terminològics de Llorente i sobretot de Llombart.

Tanmateix, la ideologia de fons, bé que retocada per aquestes noves clàusules en el discurs, no va variar gaire de la convinguda. Segons Perales, Jaume I tenia com a idioma natiu "la lengua lemosina o catalana"; la llengua aragonesa apareix com una "mezcla entonces de castellano y de lemosín"; etcètera (1880: 53).

Els emblemàtics *Furs* són descrits per Perales com una traducció del llatí "a la lengua usual catalana que era la que se hablaba en Valencia". S'hi *parlava*? Les modificacions en la diacronia també són tractades sumàriament per aquest autor. La freqüent comunicació amb els castellans va produir, en opinió de Perales, moltes veus adulterades que "variaron la forma de aquella antigua lengua, que, aunque distinta en la parte indicada, en el fondo quedó siempre la misma" (1880: 54). Perales coneixia el català antic i també el modern. Havia paladejat el "lenguaje lemosín" de les *Memorias históricas* de Capmany i, d'altra banda, va demostrar una certa sensibilitat geolectal, ja que registra amb bastant d'encert la frontera lingüística dels territoris valenciàno-aragonesos (1880: 54, n. 1 i 2).

Sospito que, si deixàvem de banda el cas de les polèmiques *Rimes* de Querol, el de Perales és el primer testimoni d'una adopció incondicional de la catalanitat històrica del valencià, contundent fins al punt de demanar una revisió del nom "tradicional" de l'idioma. I això malgrat l'evidència en el seu discurs d'un *llemosí* encara present, però vacil·lant i ideològicament residual.¹¹

Un altre testimoni interessant és el que aporta Josep Martínez Aloy. A l'any 1881 aquest personatge va pronunciar un discurs a l'Acadèmia de la Joventut Catòlica de València amb el suggestiu títol de *Formación de los apellidos lemosines*. Primer de tot, l'autor hi recalca que a València aquests llinatges són els que dominen per sobre dels d'origen castellà. Això és degut al fet que Catalunya, les Balears, la Provença, el Rosselló, el Conflent, el Vallespir i València continuen parlant una mateixa llengua: la llengua del rei Jaume I, d'Ausiàs Marc i de Guillem de Cabestany. Feta aquesta constatació prèvia, Martínez Aloy confessa que ignora quin nom té aquesta llengua. Textualment:

Parecírame arrogancia llamarla valenciana; modestia decir la provenzal. Con frecuencia se la llama lemosina, y yo así la nombro, siquiera sea porque todos me entienden. La denominación podrá ser defectuosa, pero está admitida, y la filología enseña a respetar los vocablos admitidos, aun cuando tengan en su acepción una etimología equívoca (Martínez Aloy 1881: 6).

Igual que havia fet Llombart, Martínez Aloy apel·la a la inexactitud en la consideració *castellana* de la llengua espanyola, així com a la imprecisa designació de *llatina* per a la romana. Conseqüentment, l'error admès de designar com a *llemosí* el grup català-valencià-balear-provençal apareix com un mal menor. I, al cap i a la fi, "si lemosina es la lengua, lemosines serán los numerosos apellidos que de la misma proceden" (1881: 6).

(11) Em penso que el cas de l'historiador de Catarroja Benvingut Oliver és força similar al de Perales. No debades Oliver —que va passar la major part de la seva carrera fora del País Valencià, i deconnectat del felibrisme local— és el primer a parlar de *països catalans*, perífrasi que alternà amb *pobles de llengua catalana* (FUSTER, 1979: 159-165).

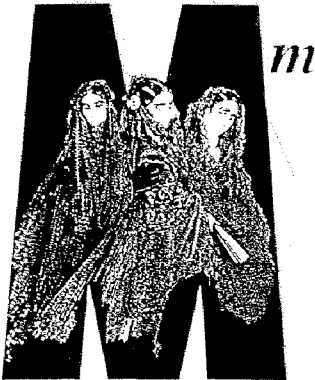
Recordem que a l'any 1880 Constantí Llombart ja havia advertit la possibilitat que l'extensió d'un altre patronímic que no fos *llemosí* podria precipitar "mezquinos recelos" entre els valencians. Però les posicions preventives del llemosinisme valencià estaven servides ja abans que Llombart n'augurés l'aparició. El cas de Rafael Ferrer Bigné és digne de ser tingut en compte com a model d'aquesta reacció. Aprofitant l'obertura del curs de Lo Rat Penat de l'any 1881, Ferrer Bigné es va adreçar al valencianisme oficial, en condició de president de l'entitat, amb una crispació inusual. Per Ferrer Bigné, "alguns escriptors" catalans havien qüestionat "modernament" la identitat del *llemosí* comú. De manera que Catalunya pretenia, per mitjà d'aquests escriptors, "imposar son propi nom a ses germanes" (Ferrer Bigné 1991: 56)¹².

El discurs de Ferrer Bigné mostra una bel·ligerància que no trobàvem a les defenses llemosinistes de Llombart. Els "recels" pronosticats capciosament pel fundador del *Calendari llemosí* s'havien desfermat. Ferrer Bigné constata que, en contra de la tradició iniciada per Vidal de Besalú i sostinguda per Capmany, Aribau, Blanch, etc., s'estava imposant "tant en Espanya com en lo estranger" el refús categòric al *llemosí*. Això el portava a "donar la veu de "alerta" y oposar en son cas a la força de la imposició lo dret de la protesta" (1881:6). Aquest alarmisme fa que Ferrer Bigné passi de la consideració inicial que el *valencià* i el *català* són idiomes "bessons" a parlar de les "diferències notòries" que es donen "huy" entre les dues llengües (1881: 8). Si bé a l'inici hi ha un Llombart, a l'últim compareix un to més pròxim a les cartes al director de fa quatre dies.

Alfons Cucó ha vist en aquest parlament de Ferrer Bigné una defensa del *stablishment* de la Restauració (1971: 17). És possible, si bé em sembla francament tendenciosos reduir el llemosinisme a un fenomen merament conjuntural. Certament, el llemosinisme abonà el projecte polític hegemònic respecte a l'escissió progressiva del valencianisme en relació amb el catalanisme embrionari. Ara bé: la queixa de Ferrer Bigné no representa (o no representa només) la radicalització d'un Llorente; és sobretot deutora, cal recordar-ho, de les idees lingüístiques d'un republicà com Carmel Navarro Llombart.

La resposta de la redacció de *Lo Gay Saber* va aparèixer sota el títol de "Lo catalanisme a València", i signada per una enigmàtica C.. Amb tota seguretat aquesta sigla encobreix la persona de Careta, que ja l'havia emprada en altres bandes (Ribé 1988). Aquesta resposta s'inicia comentant el procés de restauració literària de València fins a la irrupció de Teodor Llorente. Tot i que no ho diu explícitament, sembla com si l'articulista volgués marcar una inflexió amb l'aparició a la palestra d'aquest personatge. "Fins aquí —comenta Careta—, tot anava com era de desitjar, quan ja al poch temps comensà a notar-se a València un cert desig de singularitzar-se o de fer, com se diu, llinatge a part" (Careta 1882: 21). Aquest desig es manifesta sobretot en l'adopció de *llemosí* en lloc dels respectius noms patrimonials. Per Careta, el principal error de Ferrer Bigné es troba en la confusió de la llengua dels

(12) Aquest discurs va ser reproduït íntegrament a *Lo Gay Saber* (15 de gener de 1882), ps. 13-16, amb un aclariment de la redacció que deia: "Publiquem est treball tal com ha eixit de la ploma de son autor, però, no essent las nostras algunas ideas sostingudas aquí, nos reservem lo dret de con-estar-hi; ho farem en lo propvi-ent nombre".

trobadors –una llengua “convencional que no usava ningú”– amb el *llemosí* ‘català’. Tot seguit, l’encobert redactor justifica els llemosinistes catalans (en rèplica a l’al·lusió de Ferrer Bigné a Capmany, Aribau, Blanch, etc.), els quals “ben segurs estem que confessarien sa errada excusable en la inexperiència de la joventut y en l’estat dels coneixements filològichs de sa època”. La prova més palpable de tot això és que, en l’actualitat, cap valencià no podria traduir fidelment una sola pàgina escrita en la llengua de Llemotges. Finalment, Careta s’interroga:

¿a què ve, donchs, donar-se y donar-nos a nosaltres tals a. tats? ¿És tal vegada per no dir-se valencians, ja que sona mal aquest nom a alguns dels seus compatricis referint-se a l’lengatge? ¿O és potser que, volent fer-se ells una escola a part per aconseguir aquest fi, tractan d’elevant sa parla local a la categoria d’idioma? (1882: 22).

Abans he considerat l’aportació de Joan Baptista Perales com a precursora del reconeixement explícit de la catalanitat del valencià. El poeta Josep M. Puig Torralva, no sé si coneixedor de la reedició de les *Décadas*, ens forneix una nova traça d’aquest sentiment. En una glossa dedicada a la biografia de Constantí Llobregat, apareguda al *Calendari llemosí* de 1882 (revista que havia passat a dirigir des de 1881), Puig Torralva apunta la seva disconformitat en l’ús del designador *llemosí*, i la convicció que “la llengua del Túria, com la del Llobregat, és catalana” (Puig Torralva 1881: 145, n. 2). No deixa de ser paradoxal –com ja va notar Albert Savine¹³ que el promotor d’un calendari “llemosí” recriminés justament aque: “cognom” per a l’idioma, i que ho fes amb una transparència inusual.

En aquesta nòtula, Puig Torralva apuntava que ell, en una altra part, acabaria de justificar el seu criteri. Mai no va veure la llum un tal escrit. La causa em sembla fora de dubte: Llobregat, malgrat la seva retirada formal del comandament del *Calendari*, continuava movent-ne els fils, marcant-ne les directrius. L’asserció de Puig Torralva era una objecció massa forta per a Llobregat: una convulsió inesperada. No sols transgredia les idees estipulades dintre dels cenacles ratpenatistes, sinó que posava en qüestió el paper aglutinant d’un Llobregat, que quedava legitimat en gran part per la seva noció de *llemosí*, i del *renaixement llemosí*. No crec, doncs, que calgui ser massa supicax per a deduir una censura al projecte d’ampliació de les tesis catalanistes de Puig Torralva. De fet, el silenci i sobretot el viratge ideològic posterior d’aquest autor en són la prova més feaent.

El discurs de Ferrer Bigné reclamava un rearmament ideològic dels ratpenatistes en prevenció del “perill català”. Aquesta “contraofensiva” no feia prou amb uns quants versos insulsos o amb la publicació d’uns articles més aviat impressionistes col·locats en almanacs o diaris. Calia un suport més erudit; filològic, en suma. Amb aquesta intenció, Josep M. Puig Torralva va presentar als Jocs Florals de 1883 una *Història gramatical de la llengua llemosino-valenciana*, totalment aliena a les expec-

(13) Savine s’interroga: “les valencians, étaient-ils d’accord entre eux sur ce point? On en pourrait douter en voyant l’almanach du *Rat-Penat*, sous la direction nouvelle de Puig Torralva, maintenir le soutitre *calendari llemosí*, tout en établissant, dans un étude biographique sur Constantí Llobregat, que la langue du Turia comme celle du Llobregat est catalane” (Savine 1884: LXXXIV).

tatives suscitées en la seva nota al *Calendari* de 1882. Aquest treball va ser premiat pel Consistori, i es va publicar dos anys després a la refundada revista *Lo Rat-Penat*. Crec que una obra com aquesta mereixeria un treball a part. L'estudi de les idees que s'hi mostren sobre el substrat en la configuració de la "llengua llemosino-catalana" o sobre la distinció entre el provençal literari i el català –o el llemosí– sol·licitarien, ara, un espai de què no dispo. Convé notar, amb tot, com, per al Puig Torralva de 1883, "huy en día són molt marcades les diferències que existixen entre ls esmentats pobles [València, Catalunya i les Balears], y [ho] són molt més en lo llenguaje popular" (1885: 44). ¿No era aquest mateix Puig Torralva qui, un any abans, havia publicat que la llengua del Túria era, literalment, "catalana"?

Cap a l'última dècada del segle es va afeblir considerablement el protagonisme de Lo Rat Penat com a aglutinant de la causa llemosinista. La creació de L'Oronella al 1888, promoguda per Llombart i, en suma, pel sector més progressista del grup, confirma aquesta disgregació. Simultàniament, i al marge de la picabaralla entre les diferents faccions de Lo Rat Penat, a València es van aixecar algunes veus que protestaren per l'elitisme culturalista del valencianisme dominant. I, de retop, que posaren en dubte la funció restauradora del *llemosí*. El blasquisme incipient, per exemple, per al qual "en veintitantos años, la musa lemosina no ha pasado de la poesía lírica, que es la infancia de las literaturas".¹⁴ I d'altra banda el xaronisme tradicional, que veia que tant Lo Rat Penat com L'Oronella representaven "les sosietats de l'*ab* i del *flairós*".¹⁵ Ho proclamaven uns versos de Maximilià Thous i Vicent Fe: la cultura ratpenatista era forjada a base de "poesies que no les antén ningú!"¹⁶

Morts o "jubilat" els seus mentors, el *llemosí* no havia suposat l'alternativa tan desitjada. Més aviat havia acabat sent una peça fonamental dintre del que Ricard Blasco ha designat amb precisió com la "funesta dicotòmia cultural" del tombant del segle dinou (1985: 38): la pugna entre dos models de llengua i, en conseqüència, entre dos models culturals insolubles.

En fi. Acabo. No he exhaurit, ni de molt, el tema. Vull dir que, a part dels testimonis que he seleccionat, se'n podrien trobar molts d'altres que confirmarien l'especificitat d'una *via valenciana* al llemosinisme vuitcentista. També hauria pogut endreçar algunes reaccions que, al marge de les polèmiques puntuals que ja he repassat, es van produir des de fora dels nuclis valencians. Sens dubte, en destacaria la de Joaquim Rubió Ors en el seu parlament als Jocs Florals de València de 1879. N'hi hauria d'altres, naturalment. Em penso, però, que tot plegat requeriria una feina més de conjunt, que a l'últim també hauria de donar compte dels recanvis discursius que el ratpenatisme valencià va activar ja entrats al segle vint. Uns recanvis que han marcat la història contemporània de la llengua catalana.

AUGUST RAFANELL
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

(14) *El Pueblo*, núm. 620 (29 de juliol de 1896), citat per Alfons Cucó; per a les relacions del primer blasquisme amb la llengua i la cultura valencianes, veg. Cucó 1979: 45-67.

(15) *La Moma*, I (4 d'abril de 1885), citat per Ricard Blasco (1985: 38).

(16) Maximiliano Thous-Vicente Fe, *Portfolio de Valencia*, València 1898, citat per Ricard Blasco (1985: 21).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARQUÉS, R. (1989) "La Morta-Viva: gènesi, tradició i funció d'una al·legoria de la Renaixença de la llengua catalana i de Catalunya", *Anuari Verdaguer 1988*, pp. 31-76.
- BALAGUER, V. (1868) *Poesias catalanas completas*, II, La Bisbal d'Empordà.
- BLASCO, R. (1985) *Constantí Llombart i "Lo Rat-Penat"*, València.
- (1988) "Llengua i pàtria al País Valencià durant la Renaixença", *Caplletra*, 4, pp. 43-67.
- CARETA, A. (1875) [Ressenya], *Calendari Català del any 1876*, pp. 9-10.
- (1882) C.: "Lo catalanisme a València", *Lo Gay Saber*, 1 de febrer, pp. 21-23.
- CUCÓ, A. (1971) *El valencianisme polític (1874-1936)*, València.
- (1977) "Actituds polítiques i lingüístiques al País Valencià contemporani", *Treballs de Sociolingüística Catalana*, I, pp. 67-80.
- (1979) *Sobre la ideologia blasquista*, València.
- DURAN DE VALÈNCIA, M. (1936) *Teodor Llorente*, Barcelona.
- FARRÉ Y CARRIÓ, I. (1877) "Algunas ideas sobre lo cultiu de la llengua catalana", *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí corresponent al any 1878*, pp. 50-53.
- FERRER BIGNÉ, R. (1881) *Discurs llegit per lo president al inaugurar els treballs del any 1881-1882*, València.
- FUSTER, J. (1962) *Qüestió de noms*, Barcelona.
- (1979) *Destinat (sobretot) a valencians*, València.
- GUARNER, L. (1985) *La Renaixença valenciana i Teodor Llorente*, Barcelona.
- LLOMBART, C. (1872) *Niu d'abelles. Aplech d'epigrames llemosins*, València.
- (1878) *Excel·lències de la llengua llemosina. Discurs panegirich llegit en la solemne sessió inaugurativa de Lo Rat-Penat*, València.
- (1879) *Los fills de la Morta-Viva. Apunts biobibliogràfichs pera la historia del renaiximent lliterari llemosí en Valencia*, València.
- (1887) *Ensayo de ortografía lemosino-valenciana*, dins José Escrig y Martínez: *Diccionario valenciano-castellano*, 3a. ed., València, pp. XV-XXXII.
- LLORENTE, T. (1887) *España, sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Valencia*, I, Barcelona.
- (1983) *Poesia valenciana completa*, a cura de Lluís Guarnier, València.
- LLORENTE FALCÓ, T. (1932) *Amb motiu d'un centenari, Mistral i Llorente (recull de notícies i impressions)*, València, s.d.
- (1936) *Epistolari Llorente*, III, Barcelona.
- MARTÍ ADELL, C. (1991) *Mistral i Llorente. Les relacions occitano-valencianes en la Renaixença*, València, Universitat de València. [Tesi doctoral en microfítxes].
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1881) *Formación de los apellidos Lemosines. Discurso leído en la Academia de la Juventud Católica*, València.

- MILÀ Y FONTANALS, M. (1893) *Obras completas*, V, Barcelona.
- MONLLEÓ PERIS, R. "El sector moderat de la Renaixença valenciana. Anàlisi de la seua postura ideològica a propòsit d'un debat suscitat al setembre de 1868", dins *Actes del Col·loqui Internacional de la Renaixença*, Barcelona, en premsa.
- NICOLAU D'OLWER, L. (1932) *Epistolari de M. Milà i Fontanals*, II, Barcelona.
- PERALES, J. B. (1880) *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia... Tercera parte*, III, València-Madrid.
- PEYRÓ, J. (1862) "El dialecte valensià", *El Tio Nelo, periódich joco-satíric y burlesc*, 15 de novembre, pp. 1-4.
- PUIG TORRALVA, J. M. (1881) "En Constantí Llombart. Apunts biografichs", *Calendari llemosí corresponent al any 1882*, pp. 145-157.
- (1885) "Historia gramatical de la llengua llemosino-valenciana", capítol II, *Lo Rat-Penat*, 15 de març, pp. 44-45.
- QUEROL, V. W. (1980) *Rimes catalanes*, a cura de Lluís Guarner, València.
- RAMOS ALFAJARÍN, J. R. (1989) *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*, Castelló de la Plana.
- REVEST I CORZO, L. (1930) *La llengua valenciana. Notes per al seu estudi i conreu*, Castelló de la Plana.
- RIBÉ, M. C. (1988) *Índex de "Lo Gay Saber" (Barcelona, 1868-1869, 1878-1883)*, Barcelona.
- RIBELLES COMÍN, J. (1978) *Bibliografía de la lengua valenciana*, IV, Madrid.
- SANCHIS GUARNER, M. (1985) *El sector progressista de la Renaixença valenciana*, València.
- SAVINE, A. (1884) *L'Atlantide, poème traduit du catalan de Mossèn Jacinto Verdaguer*, París.
- SERRANO MORALES, J. E. (1898-1899) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia*, València.
- SIMBOR ROIG, V. (1988) "La Renaixença al País Valencià", *Caplletra*, 4, pp. 9-41.
- VIGNAU Y BALLESTER, P. (1865) *La lengua de los trovadores. Estudios elementales sobre el lemosín-provenzal seguidos de una traducción de las "Razos de trobar" y del "Donatz proensals"*, Madrid.